

Zbigniew Pasek*

Kondycja ewangelikalizmu polskiego w ćwierćwiecze wolnej Polski 1989-2014

W Polsce termin ewangelikalizm został wprowadzony i upowszechnił się w okresie ostatnich 25 lat. Wcześniej nieobecny zarówno w polskim dyskursie naukowym, jak i w autodeklaracjach rodzimych środowisk ewangelikalnych po pojawieniu się zaczął być używany także na określenie zjawisk religijnych obecnych w Polsce daleko przed 1989 rokiem. Czynniki, które to umożliwiły mają charakter tak kulturowy, jak i demograficzny. Po roku 1989 w polskich kościołach ewangelikalnych doszło do głosu pokolenie, które mocniej chciało zaakcentować swój dystans wobec starej, surowej i tradycyjnej religijności swoich ojców. Śmiało opowiadali się za anglosaskimi wzorcami, kosztem dawnych, niemieckich czy rosyjskich. Ludzie ci przypisali nazwie ewangelikalizm treści, które bardziej niż określenie ‘ewangeliczne chrześcijaństwo’ pokazywały różnicę między nimi a katolikami. Było dla nich w pewien sposób nowocześniejsze, mimo że odwoływało się do zachowawczego nurtu anglosaskiego protestantyzmu. Miało i ma nadal ponaddenominacyjny wydźwięk. Warto także podkreślić, że na Zachodzie „być ewangelikalnym chrześcijaninem” oznacza pewien dystans tak do liberalnego chrześcijaństwa, jak i do fundamentalizmu (choć w tym ostatnim przypadku granica czasem jest płynna). R. Balmer definiuje ewangelikalizm jako: wyznawanie „autorytetu Biblii” i jej nieomyślności, nacisk na

* Prof. Zbigniew Pasek, profesor religioznawca, pracuje w Katedrze Kulturoznawstwa i Filozofii na Wydziale Humanistycznym AGH, gdzie prowadzi Pracownię Badań Współczesnych Form Duchowości. Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół współczesnego protestantyzmu i nowych ruchów religijnych. Autor m. in. *Topika zbawienia w polskich kancjonalach ewangelikalnego protestantyzmu*, Kraków 2005; *Nowa duchowość. Konteksty kulturowe*, Kraków 2013; *Kultura religijna protestantyzmu*, Kraków 2014.

ewangelizację, przyjęcie wiary w konieczność osobistego nawrócenia i narodzenia się na nowo oraz wiarę w zbawienie oparte na odkupieniu jakie łączy się ze śmiercią Jezusa Chrystusa¹.

W Polsce podział na fundamentalizm i ewangelikalizm odgrywa mniejszą rolę. Autorzy opracowania informacyjnego sygnowanego przez Alians Ewangeliczny używają obu określeń synonimicznie, zaznaczają jedynie, że słowo „ewangelikalizm” jest nowe².

Kiedy termin ewangelikalne chrześcijaństwo pojawił się w Polsce, jego znaczenie także różniło się od angielskiego *evangelicals*. Dominującą rolę w doprecyzowaniu terminologii odegrały prace wybitnego znawcy tej problematyki Tadeusza J. Zielińskiego³, który kierując się nazewniczą tradycją anglosaską, zaproponował, aby cztery słowa wyznaczały definicję tej formacji. Są to odpowiednio: *conversionism*, *activism*, *biblicism*, *crucicentrism*. Autor spolszcza je bardzo dosłownie jako: konwertyzm (nastawienie misyjne i ewangelizacyjne), aktywizm (działalność społeczna), biblicyzm, krzyżocentryzm. Literatura na temat tej definicji jest już spora⁴. W niniejszym artykule przyjmijmy definicję Zielińskiego, która powoli przyjmuje się jako obowiązująca.

W niniejszym artykule bardzo zwięźle przedstawimy panoramę i przegląd polskich wspólnot zaliczanych do ewangelikalizmu, tylko wzmiankując wszystko to, co działo się przed 1989 rokiem. Współcześnie powstaje coraz więcej historycznych prac naukowych i publikacji, które pozwalają cieszyć się coraz lepszą wiedzą tak o dziejach tej formacji przed,

¹ *Evangelicalism*, R. Balmer, *Encyclopedia of Evangelicalism*, Waco 2004, s. 244-248.

² A. Kryszylowicz, M. Weremiejewicz, W. Dwulat, *Alians Ewangeliczny w RP*, Warszawa 2009, s.12.

³ T.J. Zieliński, *Protestantyzm ewangelikalny. Studium specyfiki religijnej*, ChAT, Warszawa 2013; także T.J. Zieliński, *Jak klasyfikować Kościoły protestanckie*, [w:] „Studia i Dokumenty Ekumeniczne”, 1996, rok XII, nr 2 (38), s.59-66. *Ewangelikalny protestantyzm w Polsce u progu XXI stulecia*, red. T.J. Zieliński, Katowice 2004.

⁴ Polemika m.in. Pasek, *Rocznik Teologiczny ChAT*, 2013. Ale z drugiej strony w Topice definicja – szeroka.

jak i po 1989 roku. Należy zaznaczyć, że niniejszy tekst należy traktować jako uzupełnienie i pewną aktualizacją artykułu sprzed 10 lat, który opisywał ówczesną kondycję polskiego ewangelikalizmu⁵. Postaram się na koniec dokonać niewielkiego, ale możliwie systematycznego przeglądu istniejących Kościołów i wspólnot religijnych. Przywołam w naszym przeglądzie także niektóre z tych, które pozostają poza rejestracją w Ministerstwie Administracji i Cyfryzacji (Departament Wyznań Religijnych). Postaramy się przedstawić najważniejsze zmiany, które zdaniem autora niniejszego szkicu i postronnego obserwatora, zaszły w tych środowiskach w ostatnim czasie.

Dzieje polskiego ewangelikalizmu można podzielić na kilka okresów. Przyjmując szeroką definicję Zielińskiego, należy przypomnieć, że swoimi początkami sięgają połowy XIX wieku, kiedy to przenikały na ziemię polskie idee baptyistyczne. Jeśli, kładąc w centrum nawrócenie, skonstruujemy jego definicję szeroko, to warto rozważyć, czy choć wśród prekursorów nie powinniśmy wymienić także ruchów religijnych doby staropolskiej, których wierni praktykowali chrzest dorosłych, np.: polskich anabaptystów, menonitów osadzających się pod koniec XVI wieku na Żuławach czy Braci Polskich (określano ich „nurkami”, aby podkreślić praktykę chrztu dorosłych). Warto także rozważyć, czy nie należy także zaliczyć do prekursorów szeroko rozumianego ewangelikalizmu pietystów ze Śląska Cieszyńskiego, którzy w pierwszej połowie XVIII wieku głosili konieczność nawrócenia. Wszystkie wymienione przeze mnie nurty religijne wiązały zbawienie człowieka z aktem wiary w soteriologiczny wymiar ofiary Chrystusa. Te, które powstały przed XVIII wiekiem, nie były może nastawione misyjnie, ale z całą pewnością chrystocentrycznie.

Przyjmując definicję Zielińskiego, można powiedzieć, że „właściwy” ewangelikalizm pojawia się w Polsce w 2 poł. XIX wieku i z początkiem XX wieku i te kilka nurtów ewangelikalnego chrześcijaństwa, które wtedy pozyskały polskich wyznawców, współtworzyło trzon polskiego ewangelikalizmu do 1989 roku. Rozwój statystyczny tych środowisk został

⁵ Zob. Z. Pasek, *Wspólnoty ewangelikalne we współczesnej Polsce*, [w:] *Ewangelikalny protestantyzm u progu XXI wieku*, red. T.J. Zieliński, Warszawa-Katowice 2004, 13-49.

zahamowany przez II wojnę światową i odcięcie znacznych środowisk ewangelicznych chrześcijan na kresach (Rosjanie, Ukraińcy, Białorusini) po 1945 roku. W okresie 1945-1989 działali w Polsce: baptyści (Polski Kościół Chrześcijan Baptystów), metodyści (Kościół Metodystyczny), pietystyczne grupy w Kościele Ewangelicko-Augsburskim (m.in. ewangelizacje w Dzięgielowie), Kościół Ewangelicznych Chrześcijan, kilka nurtów ruchu zielonoświątkowego (dwa w Zjednoczonym Kościele Ewangelicznym – Kościół Stanowczych Chrześcijan i Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej), np.: „prostacy”⁶, Protestancka Wspólnota Regionu Bieszczadzkiego, Chrześcijańska Wspólnota Zielonoświątkowa. Kolejno należy wymienić braci pływuckich (Kościół Wolnych Chrześcijan) i darbystów (jeszcze carskie władze rosyjskie zarejestrowały Zrzeszenie Zwolenników Nauki Pierwotnych Chrześcijan). Pracowały też różne grupy niezarejestrowane np. w Orzeszu), Kościoły Chrystusowe oraz grupy z pogranicza ewangelikalizmu, jak np. adwentyści czy neoirwingianie (Kościół Nowoapostolski). Należy odnotować także istnienie od lat 60. XX wieku ewangelikalnego nurtu duchowości w Kościele rzymskokatolickim (charyzmatycy z odnowy w Duchu Świętym czy Ruch Światło i Życie ks. Franciszka Blachnickiego). Działały w ówczesnej Polsce także nurty, które nie „dotrwały” do 1989 roku, jak np. wspólnota o pietystycznym charakterze, która pracowała pod nazwą Ewangeliczne Stowarzyszenie Modlitwy z Giżycka. Niemal wszyscy jej wyznawcy wyjechali w 1983 roku do Republiki Federalnej Niemiec⁷. Niektóre z ewangelikalnych wspólnot działały poza rejestracją Urzędu ds. Wyznań, albo prowadząc pracę niejawnie, albo dokonując rejestracji jako stowarzyszenia jak np. Chrześcijanie Bez Osobliwego Wyznania. Byli to darbyści skupieni w niezależnych zborach⁸, którzy byli niechętni rejestracji jako Kościół, a pod względem pobożności reprezentowali konserwatywny, zachowawczy nurt religijności. W 1990 roku zostali jednak jako Stowarzyszenie Zborów Chrześcijan w RP.

⁶ J. Kozłowski, J. Langner, T. Zagajewski, *Atlas wyznań w Polsce*, Kraków 1989, s. 67.

⁷ Tamże, s. 34.

⁸ A. Tokarczyk, *Trzydzieści wyznań*, Warszawa 1971, s. 186-194.

Lata 80. przyniosły zmianę polityki władz komunistycznych w sferze polityki wyznaniowej. Ustały prześladowania i można było swobodniej rozwijać bieżącą działalność. Stąd możliwy był rozpad ZKE⁹ w 1988 roku, a także np. rejestracja tych zborów „Chrystusowych”, które wyszły z ZKE w roku 1982 i zarejestrowały się jako oddzielny Kościół Chrystusowy w Polsce z siedzibą w Sopocie (wspólnota pozostająca w ZKE to Kościół Zborów Chrystusowych – obecnie Wspólnota Zborów Chrystusowych z siedzibą w Warszawie). W 1989 roku w Polsce zarejestrowanych było ponad czterdzieści związków wyznaniowych, z czego do tradycji ewangelikalnej mogliśmy zaliczyć piętnaście¹⁰.

Ewangelikalizm polski w okresie 25 lat, poczynając od 1989 roku, dokonał ogromnego rozwoju. Był to rozwój znaczący tak pod względem instytucjonalnym, jak i pod względem wewnętrznego zróżnicowania. Ten pierwszy jest stosunkowo łatwy do przedstawienia, ale ten drugi trudniejszy do oceny.

Pod względem liczby ewangelikalnych wspólnot przyrost nie jest równoległy do przyrostu liczbowego wiernych, który, choć także następuje, nie jest jednak tak dynamiczny, jak przyrost liczby zarejestrowanych wspólnot. Szczególnie trudno tu o konkretne dane z tego powodu, że ciężko oszacować rozmiary ewangelikalnych środowisk wewnątrz Kościoła rzymskokatolickiego. A więc wszystkie te ruchy, które choć osadzone doktrynalnie w tradycji katolickiej, to uznają konieczność nowożrodzenia i głoszą potrzebę przeżycia nawrócenia związanego z „przyjęciem Chrystusa do swojego życia”, który ma stać się „osobistym Zbawicielem”. Jeśli jakaś wspólnota wierzy, że doświadczenie to ma charakter przełomowy dla chrześcijańskiego życia, to można uznać, że są podstawy do zaliczenia jej do ewangelikalnego nurtu chrześcijaństwa¹¹. Szczegółowy wykaz wspólnot

⁹ Federacja stworzona w latach 1947-53 pod presją władz komunistycznych dążących do połączenia w jedną instytucję mniejszych ewangelikalnych wspólnot – wzorem ZSRR.

¹⁰ Opisywali je m.in. E. Czajko, *Ewangeliczni chrześcijanie w Polsce*, Warszawa 1967; K. Urban, *Mniejszości religijne w Polsce 1945-1991 (zarys statystyczny)*, Kraków 1994 (wykaz na s.118-120 i 130n).

¹¹ K. Fournier, *Ewangeliczni katolicy*, przeł. F. Kozub, Warszawa 1998.

ewangelikalnych zamieszczamy na końcu artykułu. Tutaj należy przywołać najważniejsze zjawiska, które można uznać za dominujące trendy w zakresie ewolucji polskiego ewangelikalizmu.

Warto zaznaczyć stały proces rozwoju środowisk zielonoświątkowych, zasilanych licznymi katolickimi wspólnotami, które w wyniku napięć z hierarchią, jak i uświadomieniem sobie swojej religijnej tożsamości przechodzą na stronę ewangelikalizmu. Monografię poświęcił im Ariel Zieliński¹², ale opisywali to zjawisko i inni badacze¹³. Andrzej Siemieniewski zauważył, że odejścia od katolicyzmu wiążą się najczęściej z przyjęciem przez odchodzące wspólnoty religijności związanej z tzw. trzecią falą (*third wave*) ruchów zielonoświątkowych. Niekiedy nawet stosuje się wobec całej tej formacji (nie tylko byłych katolickich wspólnot) nazwę „nowe kościoły charyzmatyczne” (*new charismatic churches*)¹⁴. Na przełomie XX i XXI wieku silnie w Polsce rozwijały się takie nurty zielonoświątkowej duchowości, jak np.: *Latter Rain Movement* („Ruch Późnego Deszczu”), *Ewangelia Mocy*, *Kingdom Theology*, *Toronto Blessing*, *Ruch Wiary* (*Faith Movement*), *Prosperity Gospel* („teologia sukcesu/powodzenia”), *Vineyard Movement*, *Sings and Wonders Movement*¹⁵. Przytaczam angielskie nazwy, ponieważ wiele z nich nadal nie ma polskich odpowiedników.

Ważnym elementem budowy środowisk ewangelikalnych w Polsce w omawianym okresie była budowa własnego szkolnictwa teologicznego o uprawnieniach do nadawania tytułu licencjata z teologii. Obok jedynej wyższej szkoły teologicznej, na której protestanci mogli zdobywać wykształcenie religijne, Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej¹⁶, która

¹² A. Zieliński, *W stronę schizmy*.

¹³ Siemieniewski, Migda, u Synana Hacken?

¹⁴ A. Siemieniewski, „*Ochrzczeni w jednym Duchu*”. *Perspektywy integracji mistycyzmu pentekostalnego z duchowością katolicką*, Wrocław 2002.

¹⁵ Niektóre z nich wymienia w podobnym kontekście A. Migda, *Mistycyzm pentekostalny w Polsce*, Kraków 2013, s. 165-169. Refleksjom tego Autora niniejsze opracowanie wiele zawdzięcza.

¹⁶ ChAT powstał w 1954 roku i posiadał sekcję ewangelicką, na której dominowała siłą rzeczy teologia „pierwszej reformacji”. Obecnie chętni z licencjatem z ewangelikalnej szkoły kontynuują magisterskie studia także na tej warszawskiej uczelni.

wprowadzała w ogólnoprotestancką teologię i miała nachylenie ewangelickie, powstały następujące wyższe szkoły o charakterze ewangelikalnym: Ewangelikalna Wyższa Szkoła Teologiczna¹⁷ we Wrocławiu (założona w 2006 roku), Wyższe Baptystyczne Seminarium Teologiczne¹⁸ w Warszawie (położone w Radości, założone w 1994 roku) oraz zielonoświątkowa Wyższa Szkoła Teologiczno-Społeczna¹⁹ w Warszawie (założona w 1991 roku). Wszystkie trzy wyewoluowały z kościelnych seminariów przez stopniową rozbudowę bazy materialnej, nabór i kształcenie kadry oraz pozyskiwanie uprawnień. Warto podkreślić, że otwarcie tych szkół stało się możliwe także dzięki temu, że pojawiało się pokolenie, które identyfikowało się z ewangelikalizmem, a równocześnie rozwijało systematycznie swoje akademickie kwalifikacje. Wśród przedstawicieli kadry tych uczelni można wymienić następujące osoby z tytułem doktora i doktora habilitowanego: prof. dr hab. Tadeusz Zieliński, dr hab. Andrzej Kluczyński, dr hab. Wojciech Gajewski, dr Zygmunt Karel, dr Jan Mironczuk, dr Janusz Kucharczyk, dr Marek Kamiński (bp), dr hab. Wojciech Szczerba, dr hab. Piotr Lorek, dr Robert J. Merez, dr Mateusz Wichary, dr Zbigniew Wierzchowski, dr Tomasz Józefowicz, dr Piotr Zaremba i in.²⁰

Równolegle do budowy struktur akademickich rozwijała się refleksja naukowa nad historią i współczesnością polskiego ewangelikalizmu, niemal nieobecna przed 1989 rokiem. Powstało wiele prekursorskich opracowań, z których kilka było obronionymi doktoratami z różnych specjalności. Warto wymienić m.in. prace Noemi Modnickiej²¹, Jana Mironczuka²², Leszka

¹⁷ <http://www.ewst.edu.pl/>

¹⁸ <http://wbst.edu.pl/>

¹⁹ <http://www.wst.edu.pl/>

²⁰ Wymieniam tylko osoby z tytułami naukowymi doktora i doktora habilitowanego.

²¹ N. Modnicka, *Małe świąty polskiego ewangelikalizmu*, Łódź 2013.

²² J. Mironczuk, *Polityka państwa wobec Zjednoczonego Kościoła Ewangelicznego w Polsce (1947-1989)*. Warszawa 2006.

Jańczuka²³, Michała Tymińskiego²⁴, Henryka Ryszarda Tomaszewskiego²⁵, Wojciecha Gajewskiego²⁶, Andrzeja Migdy²⁷, Marka Kamińskiego²⁸, Grzegorza Pelczyńskiego²⁹.

Rok 1989 zapoczątkował nowy okres w zakresie działalności wydawniczej i publikacyjnej. Przede wszystkim oznaczało to zdjęcie cenzury i otwarcie się na pomoc z Zachodu. Nowe prawo z 1989 roku pozwalało przekazywać bez cła darowizny i sprowadzać materiały do „szerzenia kultu religijnego i edukacji”, z czego ewangelikalne wspólnoty szeroko korzystały. Zakładano własne wydawnictwa, które publikowały literaturę religijną i budującą. Warto wymienić m.in.: Instytut Wydawniczy „Agape”, LIFE Publishers Polska czy Wydawnictwo Chrześcijańskie „Arka” związane z Kościołem Zielonoświątkowym, Fundację Ewangeliczną, Wydawnictwo „Absolutnie Fantastyczne”, Oficynę Wydawniczą Vocatio, Wydawnictwo w Wyłomie i in.

Przełomowy dla rozwoju ewangelikalizmu i form ewangelizacji i komunikacji wewnątrz ewangelikalnego świata okazał się wynalazek Internetu. W latach 90. i później niewielkim nakładem środków Kościoły ewangelikalne mogły zaistnieć w cyberświecie/wirtualnej rzeczywistości, przedstawić siebie każdemu, kto będzie chciał zapoznać się z ich zasadami wiary i historią, nie ruszając się z domu. Współcześnie zdecydowana

²³ L. Jańczuk, *Chrześcijanie Wiary Ewangelicznej na Podlasiu w latach 1928-1953*. „*Studia Theologica Pentecostalia*” 2013, nr 1, s. 95-148.

²⁴ M. Tymiński, *Kościół Zielonoświątkowy w Polsce*, Wrocław 1999.

²⁵ H.R. Tomaszewski, *Wspólnoty chrześcijańskie typu ewangeliczno-baptystycznego na terenie Polski w latach 1858-1939*, Warszawa 2006.

²⁶ W. Gajewski, *Instytut Biblijny przy Misji Wschodnio-Europejskiej w Gdańsku*, [w:] *Protestantyzm i protestanci na Pomorzu*, red. J. Iluk, Gdańsk 1997; W. Gajewski, *Dynamika ewangelikalizmu polskiego. Krytyczne spojrzenie z uwzględnieniem perspektywy pentekostalnej*, [w:] *Ewangelikalny protestantyzm w Polsce u progu XXI stulecia*, Warszawa – Katowice 2004.

²⁷ A. Migda, *Mistycyzm pentekostalny w Polsce*, Kraków 2013; A. Migda, *Egzorcyzm pentekostalny*, Warszawa 2010.

²⁸ M. Kamiński, *Kościół Zielonoświątkowy w Polsce w latach 1988-2008 : Studium historyczno-ustrojowe*, Warszawa 2012.

²⁹ G. Pelczyński, *Ewangelikalizm w Rosji (XIX-XX wiek)*, Poznań 2012.

większość Kościołów i poszczególnych zborów ma swoje strony, na których znajdują się podstawowe informacje – ale także archiwum tekstów i artykułów, kazania (w formacie mp3, ale niekiedy w formatach tekstowych), materiały wizualne. Są one różnej jakości, niektóre jednak, co należy podkreślić, opracowane są bardzo nowocześnie i aktualizowane z tygodnia na tydzień (Kościół dla Miasta w Krakowie).

Nowe media umożliwiły polskim wspólnotom ewangelikalnym intensywny kontakt ze swoimi współbraćmi z Zachodu. Formy łączności były bardzo zróżnicowane. Od satelitarnych ewangelizacji Billy’ego Grahama (2005) po mosty poprzez wybrane łącze satelitarne, jak np. specjalny kanał łączący zbor Związku Stanowczych Chrześcijan w Wiśle Malinka ze swoimi współbraćmi z Kościoła Chrześcijańskiego Brunstad z Norwegii (Norway Brethren). Rozwój urządzeń telekomunikacyjnych i komputeryzacja spowodowały prawdziwą rewolucję w kościelnym życiu. Stare śpiewniki, *Głos Prawdy* czy *Śpiewnik Pielgrzymia*, odeszły bezpowrotnie w przeszłość i zniknęły z codziennego użycia. Ich miejsce początkowo zajęły folie, na których wyświetlano pieśni, a następnie rzutniki multimedialne wyświetlające tekst pieśni na ekranach. Oczywiście nie jest to powszechne, ale tendencja jest wyraźna i zauważalna. Współcześnie wiele ewangelikalnych kościołów korzysta z najnowszych forów społecznościowych, takich jak Facebook czy Twitter, aby tak budować wspólnotę tych swoich członków, którzy wzrastali z Internetem lub traktują te media jako zwykły i poręczny rodzaj komunikacji. Polski Kościół baptystów uruchomił osobny kanał na YouTube z informacjami o swojej pracy bieżącej, co jest dobrym przykładem podobnej działalności³⁰.

Żywo rozwija się ewangelikalna aktywność w radiu. Do działających w eterze rozgłośni o tym charakterze dołączyły i te obecne w sieci, które o wiele łatwiej (taniej) utrzymywać, np. Radio Pielgrzym³¹. W eterze nadaje rozgłośnia Radio Chrześcijan wspierane przez stowarzyszenie o tej samej

³⁰ Nazwa kanału to: Baptyści TV - zob.
<https://www.youtube.com/channel/UCe89-DQssL7Oe0g6UFj9KVg>.

³¹ www.radiopielgrzym.pl.

nazwie³². Z kolei Trans World Radio³³ nadaje dwa razy dziennie na pasmach średnich i krótkich. Ma także, jak i inne, równoległą dystrybucję internetową. Fundacja Głos Ewangelii³⁴ opracowuje audycje, które emitowane są w innych, także katolickich rozgłośniach. Ewangelikalizm obecny jest także w sieciach telewizji kablowych i satelitarnych, głównie w wersji anglojęzycznej. Także w szerokim zakresie w telewizjach internetowych, jak np. Word of God TV (z polskim przekładem).

Realizując swoje powołanie, polski ewangelikalizm rozwinął intensywną działalność ewangelizacyjną i społeczną. Jej organizacyjne formy także były zróżnicowane i świadczyły o ogromnej aktywności tych środowisk. Do najważniejszych organizacji działających przy, lub raczej obok, macierzystych kościołów warto wymienić m.in. Chrześcijańską Fundację Życie i Misja, Misja Pokoleń, Biblijne Stowarzyszenie Misyjne, Fundacja „Dobro Czynić” – Misja Charytatywna Kościoła Chrystusowego w RP³⁵, Chrześcijańskie Stowarzyszenie Akademickie, Fundacja Współpracy Chrześcijańskiej, Fundacja Słowo Życia, Fundacja Młodzież dla Chrystusa, Stowarzyszenie Razem dla Ewangelii, Stowarzyszenie Inicjatyw Społecznych Peres, Stowarzyszenie Fala i wiele innych³⁶. Najliczniejsza polska wspólnota ewangelikalna – Kościół zielonoświątkowy prowadził np. następujące inicjatywy: Akcja Humanitarna „Życie”, Chrześcijańska Misja Kobiet, Krajowa Służba Kobiet, Chrześcijańska Misja Pomocy Ludziom Uzależnionym „Nowa Nadzieja”, Chrześcijańska Misja Społeczna „Nowe Przymierze”, Misja Generacja T, Misja „Bramy Nieba i Płomienie Piekła”, Misja „Chrześcijańska Rodzina”, Misja Więzienna, Misja Zagraniczna, Misja Szalom. Warto zauważyć, że część z tych społeczno-religijnych inicjatyw miało także ponadkościelny charakter i skupiało wiernych z różnych

³² www.radiochrzescijanin.pl.

³³ www.twr.osw.pl.

³⁴ www.gospel.pl.

³⁵ Raport z wpłat 1% odpisu od podatku na organizacje pożytku publicznego znajduje się w piśmie „Słowo i Życie, 2014, nr 1, s. 30-31.

³⁶ Opis działalności tak tych jak i innych organizacji „satelitarnych” pracujących w ramach ruchu ewangelikalnego zawiera m.in. broszura cytowana na wstępie: A. Kryszylowicz, M. Weremiejewicz, W. Dwulat, *Alians Ewangeliczny w RP*, dz. cyt. s. 58-97.

społeczności. Z jednej strony, to cecha stała ewangelikalizmu, działania ponadkościelne, ale z drugiej należy zauważyć, że aktywność pozakościelna koresponduje z jedną z ważnych tendencji rozwojowych współczesnego chrześcijaństwa, czyli z odwrotem od instytucjonalnego wymiaru religii (zamykanej wyłącznie w formach eklezyjalnych). Zjawisko to w różnych formach przejawia się także w środowiskach ewangelikalnych. Można powiedzieć, że generalnie wzmocnieniu uległy obecne już w II połowie XX wieku działania ponaddenominacyjne, które są adresowane do możliwie szerokiej liczby osób bez względu na ich przynależność eklezyjalną. Należy zaznaczyć, że obecnie celem tych prac jest pogłębienie życia religijnego (głównie dążenie do przeżycia nawrócenia), ale bez porzucania rodzimej organizacji religijnej lub ponad nią.

W mijającym 25-leciu, mimo prognoz o kryzysie katolicyzmu polskiego i poszukiwaniu alternatywy dla duchowych poszukiwań Polaków, ewangelikalizm, mimo sporego rozwoju, nie stał się dla niego alternatywą. Trudno powiedzieć, jaka jest tego przyczyna, prawdopodobnie decyduje o tym nadal siła tradycji wiążąca z katolicyzmem znaczną część społeczeństwa. Łatwiej podejmować „letnim” czy „niedzielnym” katolikom praktyki związane z New Age i nową duchowością³⁷ (nie czują konfliktu z swoim światopoglądem, choć jest daleko mocniejszy niż wewnątrz świata chrześcijańskiego) niż z wyraźnie opozycyjną wobec katolicyzmu formacją protestancką.

Prócz środowisk katolickich charyzmatyków, którzy w znacznej, ale trudnej do określenia części zasilili ewangelikalne środowiska, zakładając własne wspólnoty³⁸ bądź przyłączając się do federacyjnych instytucji eklezyjalnych (jak np. Kościół Boży w Chrystusie). zainteresowania duchowością ewangelikalną ujawniają się bardziej neutralnie. Pobudzają je

³⁷ Opisują to m.in. A.E. Kubiak, *Jednak New Age*, Warszawa 2005; D. Hall, *New Age w Polsce: Lokalny wymiar globalnego zjawiska*, Warszawa 2007, Z. Pasek, *Nowa duchowość. Konteksty kulturowe*, Kraków 2013.

³⁸ A. Zieliński, *W okolicach schizmy. Społeczności ewangelikalne wywodzące się z katolickiego ruchu charyzmatycznego*, Kraków 2009.

np. żywiłowo rozwijające się w Polsce współczesnej warsztaty i koncerty muzyki gospel, osadzone w duchowości *negro spirituals*.

Coraz częściej w Polsce organizowane są przez środowiska ewangelikalne rozmaite wydarzenia, które mają charakter ewangelizacyjny, ale skierowane są szeroko do całego społeczeństwa, ale i pokazują siłę oraz znaczenie polskich środowisk ewangelikalnych. Przykładem mogą być np. propagujące chrześcijański styl życia ekumeniczne Festiwale Życia (wspierane organizacyjnie przez znanego kaznodzieję Davida Hathaway'a), czy tzw. Marsze dla Jezusa³⁹.

Należy zaznaczyć, że polskie wspólnoty ewangelikalne są wysoce zróżnicowane tak pod względem teologii, jak i stylu modlitwy czy pobożności. Zachowując podstawowe zasady swojej wiary (nawrócenie oparte o akt uznania Chrystusa za wyłącznego i aktualnego wybawiciela jednostki, misyjność i in.), istnieje w tych środowiskach wielka różnorodność stylów modlitwy i teologii, które w części ilustruje zamieszczony na końcu artykułu wykaz. Warto zaznaczyć, że stary podział na środowiska charyzmatyczne (i zielonoświątkowe) i wspólnoty bliskie baptystycznej czy ewangelicznej pobożności, nadal zachowuje swoją siłę i moc. Wielkiej wagi w Polsce nabiera jednak inny podział, który przebiega przez całe współczesne chrześcijaństwo. To podział na skrzydło zachowawcze, tradycyjne (to podejście dominuje i łączy ewangelikalizm ze swoimi współbraćmi z Zachodu) oraz skrzydło, które szerzej otwiera się na takie idee, jak odrzucenie kreacjonizmu czy tolerancji dla gejów i lesbijek (nieuznawanie ich za postawę grzeszną, lecz wynik neutralnej determinacji biologicznej). W Polsce są obecne zarówno wspólnoty o bardzo surowej i tradycyjnej religijności – Biblijny Kościół Baptystyczny w Aninie czy polscy menonici, jak i te otwarte na rozwiązania kojarzone z liberalnym chrześcijaństwem.

W środowiskach ewangelikalnych w omawianym okresie żywo dyskutowany był m.in. problem kaznodziejstwa kobiet. Czy ich posługa może być nazywana głoszeniem kazania czy nie? Pismo Święte zakazuje (Paweł w

³⁹ www.marszdlajezusa.pl Zainicjowane w Anglii w 1987 roku, w Polsce akcja ta zaczęła się w 1992 roku po raz pierwszy.

I Liście do Koryntian „nie przystoi kobiecie w zborze mówić”⁴⁰. Przyjęte rozwiązania są różne, od dopuszczenia kobiet do pełnienia funkcji pastorskich (Lublin), po konsekwentne odrzucanie takiej możliwości (baptyści z Anina). Podobne kontrowersje wzbudzały kwestie etyki seksualnej i aborcji. Ewangelikalizm stoi konsekwentnie na stanowisku zakazu seksu poza- i przedmałżeńskiego, za tradycyjnym modelem rodziny złożonej z kobiety i mężczyzny⁴¹. Podobnie utrzymuje konsekwentnie zakaz biblijny dla praktyk homoseksualnych⁴².

Ewangelikalizm polski zmierzył się nie tylko z zagrożeniami o charakterze etycznym, ale i także tymi, które przynosi rozwój nowych technologii, mediów i natarczywa obecność kultury popularnej. Choć, jak pisaliśmy, ewangelikalizm coraz odważniej korzysta z nowinek technicznych, to zarówno w ewangelikalnej prasie, jak i w kazaniach często padają ostrzeżenia przed niewłaściwym korzystaniem z nich, głównie z Internetu⁴³.

Innym problemem jest zjawisko o charakterze ogólnokulturowym, które także budzi różne kontrowersje – przenikanie elementów kultury popularnej do świata ewangelikalnego. Mam na myśli przenikanie leksyki, symboli czy motywów o zróżnicowanym charakterze, a pochodzących z świata, np. komercyjnych reklam, filmów czy tekstów piosenek, a nawet z języka potocznego do ewangelizacji i codziennego dyskursu ewangelikalnego⁴⁴. Przykładem mogą być zaproszenia na ewangelizacje

⁴⁰ W prasie ewangelikalnej znajdujemy ślady tych rozterek i dyskusji, m.in. zob. kilka artykułów i wywiadów w „Chrześcijaninie” 2010, nr 1-6.

⁴¹ *Oświadczenie dotyczące sporu światopoglądowego z dnia 7 III 2013*, to oficjalne stanowisko Aliansu Ewangelicznego, które zamieszcza np. pismo „Słowo i Życie” 2013, nr 1, s. 27. Szerzej na ten temat m.in. w wywiadzie: *Seks, rozwody, in vitro i aborcja*, rozmowa o etyce seksualnej z Tomaszem Józefowiczem, z Warszawskiego Seminarium teologicznego, [w:] „Chrześcijanin” 2010, nr 1-6, s.82-86 czy J. Ling, „*Stare*” i „*nowe*” wyzwania w *bioetyce*, [w:] „Głos Ewangeliczny” wiosna 2013, s. 12-15.

⁴² J. Scott, *Co Biblia mówi o homoseksualizmie*, [w:] „Słowo Prawdy”, 2012, nr 2; J. Scott, *Biblia a argumenty homoseksualistów*, [w:] „Słowo Prawdy” 2013, nr 4.

⁴³ M.in. W. Kowalewski, *Wyrywij się z sieci*, [w:] „Chrześcijanin” 2014, nr 1-3, s. 49-51.

⁴⁴ Wzmiankuje ów proces N. Modnicka, dz. cyt.

posługujące się sloganami wykorzystywanymi w reklamie lub montowanie materiałów wizualnych w stylistyce wideoklipu (Kościół dla Miasta w Krakowie). Nauczanie chrześcijańskie przekazywane jest w formie gier planszowych, takich jak np. „Nehemiasz” czy komputerowych jak Left Behind. W 2004 roku powstało studio Digital Praise, które za cel przyjęło „sławienie Pana przez gry komputerowe”, a po kilku latach firma połączyła się z inną znaną na zachodnim rynku – Left Behind Games⁴⁵. Docierają one coraz szerzej i do polskich graczy.

Sukces materialny klasy średniej w Polsce wiąże się ze zjawiskiem rosnących postaw konsumpcyjnych i pragmatycznych, w których potrzeby duchowe spychane są na dalszy plan. Postępy *prosperity gospel* powodują, że sporo uwagi poświęca się rozważaniom o obecności materialnego wymiaru życia w postawie ewangelikalnego chrześcijanina. Różne wspólnoty rozmaicie ten problem omawiają, pokazuje się tak pozytywne wzorce⁴⁶, jak i możliwe zagrożenia⁴⁷. Tak ten, jak i inne problemy z życia ewangelikalnych wspólnot niestety fatalnie są relacjonowane przez ogólnopolską prasę, która bardzo często wykazuje się skrajną niewiedzą, a nawet ignorancją w relacjonowaniu życia mniejszości religijnych w Polsce⁴⁸. Niekiedy promocja odpowiednich postaw, które ewangelikalny chrześcijanin powinien reprezentować, dokonuje się poprzez pokazanie wzorców osobowych. W prasie ewangelikalnej możemy spotkać wywiady z osobami wierzącymi, które znane są z życia publicznego, ale nieznana jest ich religijna postawa. Przykładami mogą być np. wywiady z Johnem Godsonem, pastorem i posłem na Sejm RP⁴⁹ czy z Hanną Gronkiewicz-Walc⁵⁰.

⁴⁵ Wykaz gier oferowanych przez firmę można znaleźć na stronie: <http://uk.ign.com/companies/digital-praise> [28.12.2015].

⁴⁶ Tomasz Bogowski, *Boży milioner*, wywiad z Krzysztofem Jędrzejewskim, [w:] „Chrześcijanin” 2013, nr 1-6, s. 42-45.

⁴⁷ P. Zawadzki, *Kryzys jako Sąd Boży nad społeczeństwem konsumpcyjnym*, w „Chrześcijanin” 2013, nr 1-6, s. 48-50.

⁴⁸ A. Sikora, T. Patora i M. Stelmasiak, *Jezus Sp. z o.o. Bóg chce dziesięć procent*, 2005, 3 I, Duży Format nr 1 (dodatek do Gazety Wyborczej), s. 6-7.

⁴⁹ „Chrześcijanin” 2011, nr 1-6, s. 76-79.

⁵⁰ „Absolutnie Fantastycznie” 1997, nr 4/28, s.43-46.

Ewangelikalizm polski czeka sporo wyzwań i zadań. Jednym z nich wydaje się praca nad uzyskaniem lepszej pozycji w bieżących negocjacjach z władzami kraju. Będzie to możliwe, w moim przekonaniu, przez wzmocnienie znaczenia i roli Aliansu Ewangelikalnego jako instytucji koordynującej lub będącej nawet tylko płaszczyzną, na której wypracowuje się wspólne stanowisko wobec kolejnych administracji. Być może warto rozpatrzyć ideę złożenia wniosku do Sądu Konstytucyjnego, który wyrówna uprawnienia w zakresie umów z rządem RP. Przypomnieć należy, że tylko kilka Kościołów ma swoje ustawy, co daje im przywilej zawierania tzw. małżeństw konkordatowych (PKChB, KZ, KADS). Antysektowa kampania, do której doszło w Polsce w latach 90., uderzała też pośrednio w małe wspólnoty ewangelikalne, ponieważ jej ostatecznym celem była eliminacja przez środowiska katolickie religijnej konkurencji.

Na zakończenie niniejszego tekstu warto przedłożyć wykaz Kościołów ewangelikalnych wpisanych do rejestru Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji z podziałem na tradycje (stan na 24 IX 2015 roku). Pokazuje on wewnętrzne zróżnicowanie tych środowisk dostępne poprzez wiedzę, którą dysponuje administracja państwowa. Numer poprzedzający nazwę oznacza numer, pod którym dana społeczność wpisana jest do rejestru. Data w nawiasie to data wpisu. Nazwa miejscowości to miejscowość, w której znajduje się siedziba władz. Znaki zapytania oznaczają niepewną klasyfikację albo możliwość innego przyporządkowania danej wspólnoty.

Kościoły praktykujące chrzest dorosłych:

Rodzina Kościołów ewangeliczno-baptystycznych:

- * Polski Kościół Chrześcijan Baptystów, Warszawa
- 27 * Kościół Ewangelicznych Chrześcijan, Warszawa (1990)
- 36 * Związek Wyznaniowy „Misja Łaski”, Kraków (1990)
- 55 * Kościół Chrześcijan w RP, Żyrardów (1991)
- 68 * Ruch Nowego Życia, Warszawa (1992) obecnie Ruch Chrześcijański MT28
- 71 * Misja Pokoleń, Rząska (1992)
- 72 * Kościół Jezusa Chrystusa w Kamiennej Górze, Kamienna Góra (1992)
- 76 * Kościół Dobrego Pasterza, Warszawa (1993)

- 83 * Kościół Miłosiernego Boga, Lublin (1994) (chrześcijańskie – inne?)
- 88 * Wspólnota „Drzewo Oliwne”, Warszawa (1994)
- 94 * Chrześcijańska Wspólnota Mennonitów, Toruń (1995 – ale jest to data rejestracji innej wspólnoty religijnej, ponieważ pod tym numerem zarejestrował się Kościół Chrześcijański w Toruniu)
- 120 * Biblijny Kościół Baptystyczny, Warszawa (1996)
- 124 * Ursynowska Społeczność Ewangeliczna, Warszawa (1997)
- 146 * Związek Wyznaniowy „Polska Chrześcijańska Służba”, Warszawa (1998) ?
- 148 * Kościół Chrześcijański „Otwarte Drzwi”, Warszawa (1998)
- 151 * Warszawski Kościół Międzynarodowy, Warszawa (2000)
- 154 * Kościół Ewangeliczny w Rzeczypospolitej Polskiej, Bydgoszcz (2003)
- 157 * Kościół Chwały, Warszawa (2003)
- 160 * Unia Ewangelikalna w Rzeczypospolitej Polskiej, Wrocław (2004)
- 161 * Ewangeliczny Kościół Chrześcijański, Żory (2006)
- 163 * Kościół Armia Zbawienia w Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa (2006)

Niezależne zbory ewangeliczne:

- 39 * Zbór Chrześcijański w Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa (1990) ?
- 42 * Zbór w Wodzisławiu Śląskim, Wodzisław (1990) (Local Church)
- 43 * Zbór Ewangelicko-Baptystyczny w Katowicach, Katowice („Betel”), (1990)
- 44 * Zbór Ewangeliczny „Syjon”, Dziegiełków, woj. górnośląskie (1990)
- 61 * Zbór Ewangeliczny „Agape” w Poznaniu, Poznań (1991)
- 62 * Wspólnota Chrześcijańska „Pojednanie”, Lublin (1991)
- 64 * Chrześcijańska Wspólnota „Jezus Panem”, Pabianice (1991)
- 77 * Zbór Ewangeliczny „Nazareth, Kłodzko (1993)
- 86 * Zbór Ewangeliczny „Betel” w Warszawie, Warszawa (1994)
- 103 * Kościół Ewangeliczny „Ichtius” we Wrześni (1995) obecnie „Misja Na Wschód” we Wrocławiu
- 106 * Kościół Pentekostalny w Rzeczypospolitej Polskiej, Żory (1996)

- 109 * Zbór Ewangeliczny „Jeruzalem” w Żywcu (1996)
116 * Zbór Ewangeliczny „Jordan” w Gdyni (1996)
132 * Kościół Nowego Przymierza w Lublinie, Lublin (1997)

Kościół Chrystusowe:

- 13 * Kościół Chrystusowy w Polsce, Sopot (1990)
24 * Kościół Chrystusowy w Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa (1990)
101 * Warszawski Kościół Chrystusowy, Warszawa (1995)
169 * Zrzeszenie Kościołów Chrystusowych w Rzeczypospolitej Polskiej, Radom (2009)

Kościół braterskie:

– **bracia pływacy (open brethren):**

- 11 * Kościół Wolnych Chrześcijan, Katowice (1990)
23 * Ewangeliczny Związek Braterski w Rzeczypospolitej Polskiej, Szczecinek (1990)
70 * Zbór Wolnych Chrześcijan w Jaworznie, Jaworzno (1992)
129 * Polski Ewangeliczny Kościół Braterski w Tarnowskich Górach, Tarnowskie Góry (1997)

– **darbyzm (exclusive brethren):**

- 4 * Urząd Apostolska w Jezusie Chrystusie, Chorzów, woj. śląskie (badacze?)
16 * Stowarzyszenie Zborów Chrześcijan w Rzeczypospolitej Polskiej, Orzesze (1990)

Rodzina Kościołów zielonoświątkowych:

- 7 * Jednota Braci Polskich Wrocław (1990), (adwentyzm, antytrynitaryzm)
10 * Ewangeliczna Wspólnota Zielonoświątkowa, Bukowsko (1990)
18 * Chrześcijańska Wspólnota Zielonoświątkowa, Legnica (1990)

- 25 * Kościół Chrześcijan Wiary Ewangelicznej w Rzeczypospolitej Polskiej, Kielce (1990)
- 26 * Kościół zielonoświątkowy, Warszawa (posiada od 1997 własną ustawę)
- 28 * Kościół w Chrystusie, Warszawa (1990)
- 40 * Centrum Biblijne „Jezus Jest Panem”, Warszawa (r.n.zb.) (1990)
- 45 * Zbór Ewangelicznych Chrześcijan w Duchu Apostolskim, Elk (1990)
- 46 * Chrześcijańska Wspólnota Ewangeliczna, Bielsko-Biała (r.n.zb.) (1990)
- 47 * Zbór Stanowczych Chrześcijan w Rzeczypospolitej Polskiej, Wisła (1990)
- 52 * Międzynarodowa Misja „Centrum Służby Życia” – Life Centre Ministries, Skoczów, (r.n.zb.) (1991)
- 67 * Kościół Chrześcijański „Arka” w Poznaniu, Poznań (1992)
- 79 * Kościół Jezusa Chrystusa w Werbkowicach, Werbkowice (1993)
- 80 * Kościół „Chrystus dla Wszystkich” w Rzeczypospolitej Polskiej, Szczecin (1993)
- 82 * Zbór Ewangelii Łaski, Katowice (1993)
- 93 * Chrześcijański Kościół Pełnej Ewangelii „Duch i Moc”, Łódź (1995), (FM)
- 102 * Adonai Kościół Chrześcijan we Wrocławiu (1995)
- 105 * Kościół Boży w Polsce (dawniej Kościół Jezusa Chrystusa w Krakowie), (1996)
- 107 * Kościół Chrześcijański „Wieczernik” (dawniej Wspólnota Chrześcijańska „Wieczernik”), Kielce (1996)
- 111 * Kościół Chrześcijański w Rypinie (1996)
- 112 * Kościół Chrześcijański w Warszawie (1996), (FM)
- 115 * Centrum Chrześcijańskie „Nowa Fala” (dawniej Kościół Chrześcijański „Nowe Przymierze”), Gdynia, (1996)
- 118 * Społeczność Chrześcijańska „Miejsce Odnowienia” (dawniej Kościół Jezusa Chrystusa w Lublinie), (1996), (FM)
- 119 * Apostolski Kościół Wolnych Chrześcijan Kanaan, Wrocław (1996)
- 122 * Chrześcijański Kościół „Maranatha” w Wiśle (1997)
- 126 * Wolny Kościół „Dobra Nowina”, Pabianice (1997)

- 127 * Kościół „Misja dla Polski”, Warszawa (1997)
- 128 * Chrześcijańskie Centrum „Pan jest Sztandarem” Kościół w Tarnowie (1997), (Local Church)
- 130 * Kościół Jezusa Chrystusa Wiary Chrześcijańskiej, Świdnik (1997)
- 134 * Kościół Jezusa Chrystusa „Syjon” w Rzeszowie (1997)
- 136 * Kościół Chrześcijański „Jezus Żyje”, Kutno (1997)
- 137 * Kościół Chrześcijański w Świdniku (1997)
- 142 * Chrześcijański Kościół „Miecz Ducha” w Kaliszu (styczeń 1998)
- 144 * Kościół Chrześcijański w Rybniku, Rybnik (1998) ?
- 156 * Kościół Chrześcijański „Słowo Wiary”, Gdynia (2003)

Kościół Miejscowe (Local Church):

- 87 * Kościół w Radomiu (1994)
- 90 * Zbór Chrześcijan we Wschowie (1994)
- 133 * Kościół Ekklesia w Warszawie (1997)
- 140 * Miejscowy Kościół w Lublinie (styczeń 1998)
- 145 * Lokalny Kościół w Kwidzynie, Kwidzyn (1998)

Podsumowując, należy też zaznaczyć, że brak dostatecznych danych uniemożliwia ustalenie przynależności do jakiejś ewangelikalnej tradycji teologicznej następujących wspólnot:

- 56 * Kościół Chrześcijański w Duchu Prawdy i Pokoju, Rybnik, woj. śląskie (1991)
- 151 * Warszawski Kościół Międzynarodowy, Warszawa (2000)
- 139 * Chrześcijański Związek Wyznaniowy „Źródło”, Olsztyn (1997)
- 153 * Kościół Miłosierdzia Jezusowego, Toruń (2001)
- 162 * Kościół Prezbiteriański, Warszawa (2006)

Idea nawrócenia obecna jest także poza wąsko rozumianym ewangelikalizmem, np. w Kościele Ewangelicko-Methodystycznym. Poza wpisem do rejestru działa Ewangeliczny Kościół Methodystyczny w

Krakowie⁵¹. Zwykle nie zalicza się do rodziny ewangelikalnej wspólnot adwentystycznych (w Polsce to 5 wspólnot kościelnych) czy nowoapostolskich (Kościoł Nowoapostolski). Ale przynajmniej adwentyzm, praktykując chrzest dorosłych, wymaga uprzedniego nawrócenia, zatem spełnia podstawowe kryterium przynależności. Wśród licznych niezależnych i niezarejestrowanych wspólnot można wymienić m.in.: Wspólnotę Chrześcijańską „Golgota” w Olsztynie czy Wspólnotę Chrześcijańską w Tarnobrzegu, należące do nurtu *Calvary Chapel*, w którym praktykuje się charyzmaty (dar języków i prorokowani), Bractwo Chrześcijańskie z Raciborza, Chrześcijan bez Osobliwego Wyznania z Lubska, Kościół Chrześcijan Ewangelii Chrystusowej z Żyrardowa, Kościół Chrześcijański „Jezusa Chrystusa” we Wrześni, Kościół zielonoświątkowy „Bóg jest Miłością”, Międzynarodowa Społeczność Biznesmenów Pełnej Ewangelii – Chrześcijanie w Biznesie (MSBPE) z Warszawy, Ruch Apostolski, Jezus Powraca, z Witnicy (Gorzów Wielkopolski) czy Stowarzyszenie Kościołów „Vineyard” z Wrocławia. Lista ich jest o wiele dłuższa i niniejsze skromne opracowanie nie może systematycznie objąć i przedstawić wszystkich wspólnot zróżnicowanej ewangelikalnej rodziny kościołów chrześcijańskich

Artykuł pochodzi z trzeciego numer Studia Theologica Pentecostalia 2015, czasopisma naukowego Wyższej Szkoły Teologiczn-Społecznej.

⁵¹ <http://www.metodyzm.pl>.